

Osoby w starszym wieku na obszarach wiejskich (stan aktualny i perspektywy)

Słowa kluczowe: ludność wiejska, ludzie starzy, ludność rolnicza

1. Wprowadzenie

Celem opracowania jest przedstawienie obecnych i przyszłych udziałów osób starszych (przede wszystkim w wieku poprodukcyjnym) wśród ogółu mieszkańców wsi. Zaprezentowane zostanie tu również miejsce starszego odłamu ludności w subpopulacji osób zamieszkujących na wsi w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Przy dużym przestrzennym zróżnicowaniu udziałów, grupa ta stanowi bowiem nadal zasadniczą część mieszkańców obszarów wiejskich. W świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z roku 2002 w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi zamieszkiwało 6484,8 tys. osób, stanowiąc w tym czasie 44,4% ogółu mieszkańców wsi. Jeśli do tej zbiorowości włączymy zamieszkujących w gospodarstwach z użytkownikiem działki rolnej (1975,1 tys. osób) oraz właścicielem zwierząt gospodarskich, ale bez ziemi (45 tys.) to okaże się, że ludność związana z rolnictwem poprzez fakt zamieszkiwania, ale nie utrzymania stanowiła przeważająca część mieszkańców wsi (8504,9 tys. osób czyli 55,1%).

Całkowicie odmiennie w stosunku do przedstawionych udziałów osób mieszkających w gospodarstwach z użytkownikiem działki lub gospodarstwa rolnego kształtowały się proporcje utrzymujących się głównie lub wyłącznie z pracy w swoich gospodarstwach. Wśród mieszkańców wsi stanowili oni 16,7%, a w miastach zaledwie 0,6%. W liczbach bezwzględnych rozpatrywane tu kategorie ludności stanowiły w miastach 149,5 tys. osób, a na wsi 2446 tys.. Zbiorowości te nie stanowią całkowitej sumy utrzymujących się głównie lub wyłącznie z rolnictwa. Należałoby je powiększyć o pracowników najemnych (wraz z rodzinami) zatrudnionych w rolnictwie w sektorze publicznym i prywatnym, dla których ten rodzaj pracy stanowi główne źródło utrzymania.

Kwestia ta nie będzie jednak przedmiotem analizy¹. Znajdą się tu natomiast rozważania dotyczące aktualnych powiązań struktury według wieku członków gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, szczególnie zaś udziałów osób starszych w tego typu gospodarstwach ze strukturą wielkości (powierzchni) użytków rolnych w tych jednostkach. W obliczu dokonujących się przemian agrarnych objaśnienie sygnalizowanych powiązań można potraktować jako przesłankę dla przyszłych, przestrzennie zróżnicowanych, zmian w strukturze wieku osób zamieszkujących w gospodarstwach powiązanych z rolnictwem, a także samych użytkowników gospodarstw rolnych.

Problemy demograficzne polskiej wsi w ostatnich latach nie budzą tak szerokiego zainteresowania badaczy jakie istniało jeszcze w latach 1980. i wcześniejszych, którego wyrazem były liczne opracowania dotyczące m. in. migracji pomiędzy miastem a wsią [Witkowski, 1990], przemian w strukturze demograficznej [Rosset, 1975] a także zdarzeń demograficznych decydujących o charakterze i typie reprodukcji ludności wiejskiej.

Z nowszych opracowań mieszczących rozważania dotyczące demografii obszarów wiejskich wymienić należy książkę M. Okólskiego [2004: 230-264], a także pracę zbiorową pod redakcją A. Stasiaka [2004: 17-49] wykorzystującą wyniki ostatniego spisu powszechnego ludności oraz Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 r. Waga i znaczenie wsi dla sytuacji demograficznej w skali kraju wynika z samej liczby ludności wiejskiej w Polsce na początku XXI wieku (31. XII. 2004 r. –

¹ Szersze uwagi dotyczące klasyfikacji źródeł utrzymania, w tym pracy w rolnictwie jako głównego źródła podane są m.in. w: GUS, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002. *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Cz. I Ludność*, Warszawa 2003, s. 26. Natomiast objaśnienie pojęć gospodarstwo rolne, działka rolna, indywidualne gospodarstwo rolne znajdują się m. in. w opracowaniu: GUS, 2003, *Raport Wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, Warszawa, s. 11 oraz przywołane wcześniej opracowania NSPL i M, s. 30

14704 tys. osób). Przypomnijmy, że partycypując nieco ponad 38% w zaludnieniu kraju, stanowi ona wśród krajów Unii Europejskiej drugą co do liczebności subpopulację. Liczbę ludności wiejskiej wyższą niż w Polsce w 2002 r. miały tylko Włochy (18,9 mln) a porównywalną Francja (14,5 mln). Odsetek mieszkańców wsi w wymienionych krajach wynosił odpowiednio 33% oraz 24,4%. Dodajmy, że najniższy z krajów Unii udział ludności wiejskiej, według miejscowych kryteriów podziału administracyjnego, występował w tym czasie w Belgii i sięgał zaledwie 2,7% (nieco ponad 270 tys. w liczbach bezwzględnych). Poza aspektem ilościowym przydatność rozpatrywania struktur i procesów demograficznych na obszarach wiejskich wiąże się z faktem szybkiego przekształcania wsi polskiej w przestrzeń wielofunkcyjną pod względem infrastruktury i gospodarki, w której rolnictwo w większości jednostek administracyjnych nie odgrywa już decydującej roli jako źródło utrzymania [Stasiak, 2004: 18, 30-31].

Występują również zmiany w dotychczasowym przebiegu i efektach procesów demograficznych. Jedną z ważniejszych dla przyszłego kształtu struktur ludności (także społeczno-ekonomicznych) poza miastami wydaje się dywersyfikacja efektów migracji w przekroju miasto-wieś. Od roku 2000 saldo migracji wewnętrznych (inaczej niż w poprzednich dziesięcioleciach) jest dla wsi narastająco, z roku na rok – dodatnie – w 2004 roku wynosiło 41,6 tys. [Okólski 2004: 264]. Sygnalizowane zjawisko wydaje się mieć znamiona trwałości. Tak też ocenia je GUS w ostatniej prognozie ludności Polski, przyjmując do roku 2025 wzrost liczby mieszkańców wsi do 15182 tys., przy równoczesnym, znaczącym ubytku zaludnienia w skali kraju [GUS, 2004: 36, 42, 96]. Założenie takie nie bierze jednak pod uwagę zmian administracyjnych, w wyniku których – tak jak w przeszłości, część miejscowości obecnie wiejskich może być inkorporowana do miast już istniejących bądź uzyskać prawa miejskie.

2. Miejsce osób starszych w strukturze demograficznej mieszkańców wsi, stan obecny i perspektywy

Do początku lat 1980. tempo przyrostu udziałów osób w starszym wieku było szybsze na wsi niż w miastach. Działo się tak głównie w rezultacie ujemnych dla wsi efektów migracji, w której przeważały młode roczniki kobiet i mężczyzn. Ostatnia dekada XX wieku

przyniosła odwrócenie sytuacji w tym względzie. Wcześniejsze migracje ze wsi do miast spowodowały, że jeszcze obecnie udział osób w starszym (poprodukcyjnym) wieku jest nieco wyższy na wsi niż w miastach (zob. tab. 1), ale w nieodległej przyszłości, (przy obecnych rozmiarach migracji), sytuacja ulegnie odwróceniu. Jeśli zaś chodzi o zróżnicowanie zaawansowania starości w poszczególnych grupach społecznych ludności wiejskiej, to charakterystyczne było w tym względzie do początków lat osiemdziesiątych szybsze starzenie ludności rolniczej niż utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych. Sytuacja uległa zmianie m. in. w rezultacie wprowadzenia wielokrotnie modyfikowanego systemu emerytur rolniczych, który pozwalał użytkownikowi gospodarstwa w wieku emerytalnym uzyskiwać inne niż praca w rolnictwie główne źródło utrzymania (niezarobkowe). Coraz szerzej korzystały i korzystają z tego źródła także mieszkańcy wsi nie związani z gospodarstwem rolnym, których w maju 2002 r. było (jak już wcześniej wspomniano) 6114,8 tys.

Wracając jeszcze do zawartości tab. 1, zauważmy, że bez względu na przyjętą dolną granicę wieku dla starszego odłamu ludności (60 lat, 65 lat, 60+K/65+M), zarówno w momencie przedostatniego spisu ludności, jak i tego z roku 2002, udziały rozpatrywanych grup wyższe były na wsi niż w miastach. W ciągu czternastu lat (1988-2002) różnice pomiędzy odsetkami wyraźnie się zmniejszyły, do około jednego punktu procentowego w każdym przypadku, podczas gdy w roku 1988 przekraczały trzy punkty.

Tab. 1 Udziały osób w wieku 60 lat i więcej, 65 lat i więcej oraz w wieku poprodukcyjnym w Polsce w przekroju miasto-wieś w roku 1988 i 2002 (jako % ogółu ludności)

Rok	ogółem	miasta	wieś
Osoby w wieku 60 lat i więcej			
1988	14,6	13,1	16,9
2002	17,0	16,6	17,5
Osoby w wieku 65 lat i więcej			
1988	9,8	8,6	11,7
2002	12,7	12,2	13,5
Osoby w wieku poprodukcyjnym			
1988	12,5	11,2	14,6
2002	15,0	14,7	15,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników spisów z 1988 i 2002 r.

Niwelację różnic obserwuje się także w przypadku odsetków osób sędziwych, do których zaliczeni zostali mieszkańcy miast i wsi w wieku 75 lat i więcej (zob. tab. 2). W roku 2002 osób takich było w Polsce nieco

ponad 1,8 mln, z czego 42,8% zamieszkiwało na wsi, stanowiąc 5,4% ogółu ludności wiejskiej. W miastach, w tym samym roku udział osób w wieku 75 lat i więcej sięgał 4,5% zaludnienia.

Tab. 2 Liczba i odsetek osób w wieku 75 lat i więcej w Polsce według miejsca zamieszkania w latach 1988 i 2002 (w tys. i jako % ludności ogółem)

Rok	Ogółem		miasta		Wieś	
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
1988	1571,5	4,1	836,3	3,6	735,2	5,0
2002	1841,3	4,8	1052,7	4,5	788,6	5,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników spisów z 1988 i 2002 r.

Przy lekkiej przewadze udziałów osób w starszym wieku wśród ogółu ludności wiejskiej w porównaniu z sytuacją w miastach w skali kraju, przestrzennie, to znaczy w przekroju województw sytuacja kształtuje się pod tym względem różnorodnie. W przypadku grupy 60 lat i więcej w roku 2004 w połowie jednostek (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, małopolskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie) odsetki były wyższe w miastach niż na wsi. Różnice pomiędzy omawianymi wielkościami wahały się od 0,6 (lubuskie) do 4,6 punktów procentowych (pomorskie). Z województw, które charakteryzowały się wyższymi odsetkami osób sześćdziesięcioletnich i starszych na wsi niż w miastach najbardziej widoczne było to w podlaskim (8 pkt różnicy), lubelskim (5,2 punktu) oraz świętokrzyskim (2,7 punktu różnicy). W województwie mazowieckim omawiane odsetki w 2004 roku były niemal równe (18,6 – miasto, 18,4% – wieś) – zob. tab. 3.

W przypadku województwa podlaskiego bardzo wysoki w stosunku do miast, a także w odniesieniu do innych województw odsetek osób w starszym wieku na wsi, kształtuje się pod wpływem nadal ujemnych dla wsi sald migracji, przede wszystkim wewnętrznych. Analogiczną do przedstawionej konfigurację województw obserwujemy w przypadku badania udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w przekroju miasto-wieś (zob. tab. 4).

Także w tym przypadku najniższym udziałem badanej grupy wśród mieszkańców wsi legitymowało się w roku 2004 województwo pomorskie (10,9%), a maksymalnym, niemal dwukrotnie wyższym odsetkiem w stosunku do ostatnio wymienionego charakteryzowało się podlaskie (21,0%). Na uwagę zasługuje fakt, że udziały osób w starszym wieku w miastach poszczególnych województw są mniej

zróżnicowane niż na wsi. Obszary zmienności wynosiły tu odpowiednio 3,3 oraz 10,1 punktu. Dodajmy jeszcze, że w skali kraju odsetki osób w wieku 60 lat i więcej były w 2004 roku równe w przekroju miasto-wieś (po 17,1%) natomiast w wieku poprodukcyjnym udział dla wsi był o 0,3 punktu wyższy niż w miastach (odpowiednio 15,5 i 15,2).

Tab. 3 Odsetki osób powyżej 60. roku życia według województw w przekroju miasto-wieś (jako % ludności ogółem) w roku 2004

Województwo	% osób w wieku 60 lat i więcej	
	miasta	wieś
Dolnośląskie	17,7	15,6
Kujawsko-pomorskie	16,6	15,0
Lubelskie	15,4	20,6
Lubuskie	15,2	14,6
Łódzkie	18,5	20,0
Małopolskie	17,9	16,4
Mazowieckie	18,6	18,4
Opolskie	16,4	18,3
Podkarpackie	15,1	17,3
Podlaskie	15,1	23,1
Pomorskie	17,0	12,4
Śląskie	17,6	17,9
Świętokrzyskie	17,2	19,9
Warmińsko-mazurskie	15,0	14,6
Wielkopolskie	15,9	14,4
Zachodniopomorskie	16,3	13,8
P o l s k a	17,1	17,1

Źródło: Rocznik Demograficzny 2005, GUS

Tab. 4 Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym w przekroju miasto-wieś w województwach (jako % ludności ogółem) w roku 2004

Województwo	Odsetek osób w wieku poprodukcyjnym	
	miasta	wieś
Dolnośląskie	15,9	14,2
Kujawsko-pomorskie	14,8	13,5
Lubelskie	13,6	18,8
Lubuskie	13,6	13,0
Łódzkie	16,7	18,2
Małopolskie	15,9	14,8
Mazowieckie	16,8	16,7
Opolskie	14,8	16,3
Podkarpackie	13,4	15,6
Podlaskie	13,5	21,0
Pomorskie	15,1	10,9
Śląskie	15,4	15,8
Świętokrzyskie	15,3	18,1
Warmińsko-mazurskie	13,4	13,2
Wielkopolskie	14,2	13,1
Zachodniopomorskie	14,5	12,5
P o l s k a	15,2	15,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z Rocznika Demograficznego 2005, GUS

Struktura według płci mieszkańców wsi po sześćdziesiątce, podobnie jak wśród ludności całego kraju, charakteryzowała się przewagą liczebną kobiet, narastającą wraz z przechodzeniem do coraz starszych grup wieku. Dla całej subpopulacji 60 lat i więcej współczynnik feminizacji, według wyników spisu ludności z roku 2002, wyniósł 147, natomiast w grupie wieku 80 lat i więcej przekraczał 218.

Nie było pod tym względem zdecydowanej różnicy pomiędzy ogółem starszych mieszkańców wsi, a tą ich częścią, która zamieszkiwała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Tutaj omawiane współczynniki wyniosły odpowiednio 140 (dla grupy 60+) oraz 219 (dla roczników 80+). Prawny stan cywilny mężczyzn w wieku 60 i więcej lat mieszkających na wsi w roku 2002 charakteryzował się dominacją kategorii żonaty (79,4%), wdowców w tej grupie było 13,8%, a kawalerów 5,1%. Udział rozwiedzionych i separo-

wanych łącznie nie sięgał 2%. Podobnie kształtowały się udziały poszczególnych kategorii stanu cywilnego starszych mężczyzn zamieszkujących na wsi w gospodarstwach z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, z tym, że odsetek żonaty był tu nieco wyższy (80,5%) a kawalerów nieznacznie niższy (4,5%).

Wśród kobiet po sześćdziesiątce, mieszkanek wsi ogółem, jak i tej ich części, która zamieszkiwała w gospodarstwach z użytkownikiem działki lub gospodarstwa rolnego, przeważała kategoria stanu cywilnego wdowy (odpowiednio 52,8 i 53,2%). Odsetki wdów wzrastają wraz z przechodzeniem do coraz starszych grup wieku. Udziały zamężnych kobiet wynosiły odpowiednio 41,9 oraz 42,4%, a panien 4,1 oraz 3,4% (w subpopulacji związanej z rolnictwem). Udziały rozwiedzionych i separowanych były w rozpatrywanych grupach śladowe – poniżej 1,2%.

Tab. 5 Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym w województwach, w przekroju miasto-wieś, stan aktualny i perspektywy do roku 2030

Województwo	% osób w wieku poprodukcyjnym wśród ogółu ludności											
	2002		2005		2010		2015		2020		2030	
	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś
Dolnośląskie	15,6	14,5	16,1	14,1	18,5	14,5	22,8	16,9	26,9	20,0	30,8	24,0
Kujawsko-Pomorskie	14,3	13,7	14,9	13,5	17,5	14,0	21,4	15,9	25,2	18,4	29,6	22,4
Lubelskie	13,0	19,0	14,0	18,7	16,6	18,5	20,7	19,3	24,7	20,7	29,5	23,8
Lubuskie	13,3	13,4	13,8	13,2	16,2	13,8	20,5	16,2	24,7	19,3	29,0	23,3
Łódzkie	16,4	18,4	16,8	18,1	19,3	18,3	23,4	19,6	27,4	21,5	31,7	24,7
Małopolskie	15,4	14,8	16,2	14,8	18,4	15,0	21,7	16,1	25,0	18,0	29,1	22,2
Mazowieckie	16,5	16,8	17,0	16,6	18,9	16,6	22,3	17,9	25,5	19,9	28,7	23,4
Opolskie	14,2	16,1	15,1	16,4	17,9	16,9	21,8	18,5	25,8	20,9	31,0	26,1
Podkarpackie	12,9	15,6	13,7	15,6	16,1	15,8	20,0	16,8	24,3	18,4	29,4	22,5
Podlaskie	13,0	21,1	13,7	20,9	15,7	20,5	18,9	20,5	22,9	21,2	29,0	24,4
Pomorskie	14,6	11,0	15,3	11,0	17,7	11,6	21,5	13,6	25,0	16,2	28,9	20,4
Śląskie	14,7	15,6	15,5	15,9	18,1	16,6	21,9	18,3	26,0	20,6	31,0	24,6
Świętokrzyskie	14,8	18,4	15,7	18,1	18,4	17,9	23,0	19,2	27,4	21,2	32,0	24,8
Warmińsko-Mazurskie	13,1	13,1	13,5	13,1	15,6	13,5	19,5	15,2	23,6	17,7	28,6	22,0
Wielkopolskie	14,0	13,2	14,3	13,0	16,7	13,8	20,5	15,9	23,9	18,4	27,8	22,4
Zachodniopomorskie	14,1	12,7	14,6	12,4	17,2	13,1	21,6	15,5	25,8	15,5	30,0	22,8
Polska	14,8	15,6	15,4	15,4	17,8	15,7	21,6	17,2	25,4	19,3	29,6	23,2

Źródło: Prognoza demograficzna na lata 2003-2030. GUS, Warszawa 2004; obliczenia własne

Dla przedstawienia przyszłych zmian udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców wsi wykorzystane zostaną informacje zamieszczone w tab. 5. Wskazują one, że w skali kraju już w roku 2010 odsetek osób należących do grupy 60+K/ 65+M w miastach będzie o 2 punkty procentowe wyższy niż na wsi (odpowiednio – 17,8 i 15,7%). Wzrost różnic w poziomie odsetka osób w wieku poprodukcyjnym pomiędzy miastem a wsią utrzymywać się ma aż do roku 2030 stanowiącego horyzont czasowy prognozy, kiedy to udziały rozpatrywanej grupy mają osiągnąć w mieście 29,6, a na wsi 23,2%.

Oceniając proporcje osób w wieku poprodukcyjnym w województwach oraz różnice w tym względzie pomiędzy miastem a wsią łatwo zauważyć, że w roku 2010 już tylko w dwóch województwach (lubelskie i podlaskie) odsetki dotyczące tych grup były wyższe na wsi niż w miastach. Godny uwagi jest fakt, że dla obszarów wiejskich w latach 2005-2010 prognoza nie przewiduje wzrostu wartości rozpatrywanych odsetków w wymienionych województwach. W roku 2015 już tylko województwo podlaskie charakteryzować się ma wyższym udziałem osób w starszym wieku na wsi (20,5%) niż w miastach a poczynając od roku 2020 sytuacji takiej prognoza nie przewiduje w żadnym województwie (zob. tab. 5).

Sumując rozważania dotyczące przyszłych zmian udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w miastach i na wsi, warto zaznaczyć, że wzrost odpowiedniego odsetka dla populacji miast w latach 2004-2030 będzie niemal dwukrotny (194,7% – w stosunku do roku 2004), na wsi przyrost udziału sięgnie 49,7%. Ekonomiczne i społeczne konsekwencje procesu starzenia się ludności w perspektywie 20-25 lat wyraźniej będą zatem odczuwane na terenach miast niż na wsi. Uwaga powyższa dotyczy przede wszystkim takich województw jak: kujawsko-pomorskie, łódzkie, pomorskie, świętokrzyskie oraz zachodniopomorskie, w których różnice w procesie starzenia się mieszkańców wsi i miast wyrażone w punktach procentowych są największe.

Dodajmy jeszcze, że najwyższy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym na wsi prognoza GUS dla roku 2030 przewiduje w opolskim (26,1%), a w miastach – w świętokrzyskim (32,0%).

3. Ludność w starszym wieku na wsi powiązana z rolnictwem

Jak już wcześniej zaznaczyłem powiązanie z rolnictwem oznacza w tym przypadku fakt zamieszkiwania w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej. W 2002 roku do tej kategorii ludności na wsi należało 8,5 mln osób, z czego 14,6% było w wieku poprodukcyjnym.

W poszczególnych województwach udziały grupy poprodukcyjnej były zróżnicowane, w większości jednostek (9) utrzymywały się jednak na niższym poziomie niż omówione wcześniej odsetki osób starszych wśród ogółu ludności wiejskiej (zob. tab. 6). Najniższy odsetek osób z grupy poprodukcyjnej wśród zamieszkujących z użytkownikiem gospodarstwa rolnego odnotowano w trakcie NSPLiM 2002 w województwie pomorskim (11,6%), najwyższy zaś w województwie podlaskim (18,3%).

O udziałach osób starszych w strukturze demograficznej mieszkańców wsi powiązanych z rolnictwem świadczy również wiek użytkowników gospodarstw rolnych i działek. W 2002 roku użytkownicy w wieku 65 lat i więcej stanowili w skali kraju 16,4% tej kategorii osób. W poszczególnych województwach pod tym względem występowało bardzo duże zróżnicowanie. W wielkopolskim i kujawsko-pomorskim omawiane odsetki nie sięgały 10%. W lubuskim i podkarpackim przekraczały 22%.

Istnieje kilka przyczyn zróżnicowania przestrzennego wysokości odsetków osób starszych zamieszkujących w gospodarstwach rolnych jak i samych użytkowników tych gospodarstw i działek, będących w wieku poprodukcyjnym. Zastana w 2002 roku struktura ludności związanej z rolnictwem przez zamieszkiwanie i samych właścicieli gospodarstw rolnych oraz działek w znacznym stopniu ukształtowana była w poszczególnych województwach w rezultacie wcześniejszego odpływu migracyjnego osób młodych (pomijam tu wpływ zróżnicowania rozrodczości i płodności na obszarach wiejskich). Innym czynnikiem kształtującym udziały osób w starszym wieku, zwłaszcza udział użytkowników gospodarstw, jest odsetek działek do 1 ha wśród ogółu gospodarstw indywidualnych.

Tab. 6 Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym oraz użytkowników w wieku 65 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego na wsi w roku 2002 według województw

Województwo	Odsetki	
	osób w wieku poprodukcyjnym w gospodarstwach	użytkowników w wieku 65 lat i więcej wśród ogółu użytkowników
Dolnośląskie	14,6	18,5
Kujawsko-pomorskie	12,0	9,5
Lubelskie	15,3	16,3
Lubuskie	15,5	22,4
Łódzkie	14,3	12,7
Łódzkie	14,6	18,3
Małopolskie	13,5	13,7
Mazowieckie	15,8	17,5
Opolskie	16,0	22,0
Podkarpackie	18,3	16,5
Podlaskie	11,6	12,4
Pomorskie	15,1	19,7
Śląskie	16,7	19,2
Świętokrzyskie	12,7	15,6
Warmińsko-mazurskie	13,0	9,4
Wielkopolskie	14,4	19,4
Wielkopolskie	14,6	16,4
Zachodniopomorskie		
P o l s k a		

Źródło: NSPL i M 2002, GUS, *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Cz. I. Ludność*. Obliczenia własne

Tab. 7 Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym oraz użytkowników gospodarstw w wieku 65 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi w Polsce w roku 2002 według powierzchni gospodarstwa

Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie w ha	% osób w wieku poprodukcyjnym w gospodarstwie	% użytkowników w wieku 65 lat i więcej wśród ogółu użytkowników
1 – 2	14,3	19,0
2 – 3	15,1	18,1
3 – 5	14,9	16,6
5 – 7	14,3	10,3
7 – 10	13,3	6,7
10 – 15	12,4	4,0
15 – 20	11,9	2,5
20 – 30	11,5	1,6
30 – 50	10,7	1,6
50 – 100	9,1	1,2
100 ha i więcej	6,7	1,6
Ogółem	13,8	12,4

Źródło: Jak w tablicy 6. Obliczenia własne

Kolejnym powodem międzywojewódzkiego zróżnicowania wieku użytkowników były odmienne w poszczególnych jednostkach administracyjnych udziały gospodarstw rolnych o określonej powierzchni, a więc różny zakres dotychczasowych przekształceń struktury

wielkości gospodarstw. Z licznych wcześniejszych badań oraz wyników spisów rolnych i spisów ludności wiadomo, że matecznikiem osób w starszym wieku na wsi były gospodarstwa domowe z działką rolną lub małym gospodarstwem indywidualnym (1-3 ha). Podobnych informacji dostarczył NSPLiM z roku 2002. Dane w tab. 7 wskazują, że w gospodarstwach rolnych o powierzchni 1-2 ha w skali kraju niemal co piąty użytkownik był w wieku 65 lat lub więcej. Podobnie w gospodarstwach mających powierzchnię 2-3 ha (18,1%). Natomiast w jednostkach o powierzchni powyżej 20 ha odsetki użytkowników w wieku poprodukcyjnym nie sięgają 2%. O powiązaniu struktury wieku użytkowników gospodarstw i działek z powierzchnią tych jednostek świadczą także mediany wieku osób kierujących gospodarstwami w roku 2002 – najwyższe wśród właścicieli działek.

Dodajmy, że przeważająca część użytkowników działek i małych gospodarstw utrzymuje się z innych źródeł niż praca w rolnictwie. Np. w 2002 roku tylko 16% właścicieli jednostek o powierzchni 1-2 ha utrzymywało się wyłącznie lub głównie z pracy w rolnictwie, natomiast w gospodarstwach 15-20 ha już blisko 90% (zob. tablica 8). Wśród ogółu użytkowników gospodarstw rolnych w skali kraju, bez względu na ich powierzchnie głównie bądź wyłącznie z rolnictwa utrzymywało się 47,5%.

Wprowadzenie wątku rozważań wskazujących na powiązanie struktury wieku użytkowników z powierzchnią ich gospodarstw może być traktowane jako przesłanka wskazująca na wpływ obecnych i przyszłych przekształceń struktury wielkości rozpatrywanych jednostek (w kierunku wzrostu znaczenia gospodarstw pełnorolnych – powyżej 15 lub 20 ha w zależności od jakości ziemi) na strukturę wieku ich właścicieli. Można przyjąć, że redukcja liczby gospodarstw małych i koncentracja użytków w większych jednostkach przyczyniać się będzie do zmniejszenia się udziału grupy poprodukcyjnej wśród gospodarujących. Już obecnie fakt ten widoczny jest w przekrojach terytorialnych. Przemiany agrarne korzystnie wpływając na przekształcenia w strukturze wieku użytkowników przyczyniają się również – i jest to proces ciągły, dostrzegalny wyraźnie np. w latach 1996-2002 – do obniżania się liczby i udziału mieszkańców wsi utrzymujących się z rolnictwa, w tym także wśród mieszkających w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Zwróćmy uwagę (tab. 8), że w gospodarstwach rolnych o powierzchni 1-2 ha w 2002 r., 38,2% użytkowników jako główne lub

wyłączne źródło utrzymania deklarowało emeryturę lub rentę, 5,3% inne niezarobkowe źródła, a 34,5% pracą poza rolnictwem. W przypadku właścicieli działek rolnych udziały utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych były jeszcze wyższe.

Tab. 8 Użytkownicy indywidualnych gospodarstw rolnych na wsi w wybranych grupach obszarowych według głównego źródła utrzymania w roku 2002 (w %)

Rodzaj źródła utrzymania	Powierzchnia gospodarstwa ^a			
	ogółem	1-2 ha	3-5 ha	15-20 ha
Wyłącznie lub głównie rolnicze (praca w rolnictwie)	47,5	15,9	38,1	88,8
Wyłącznie lub głównie praca poza rolnictwem	23,3	34,5	26,7	6,9
Emerytura lub renta	23,6	38,2	29,2	3,4
Inne niezarobkowe źródła	2,5	5,3	2,6	0,3
Na utrzymaniu	3,0	5,9	3,1	0,5
Źródła nieustalone	0,1	0,2	0,1	0,0

a - w rezultacie zaokrążeń nie w każdym przypadku odsetki utrzymujących się z poszczególnych źródeł sumują się dokładnie do 100

Źródło: Jak w tablicy 6. Obliczenia własne.

W rozumieniu ekonomicznym (źródeł utrzymania) wymienione kategorie osób nie mogą być zatem zaliczone do ludności rolniczej. Obszerniejsze rozważania dotyczące źródeł utrzymania mieszkańców wsi w roku 2002 w przekrojach wojewódzkich przedstawił A. Stasiak [2004: 31-34] w opracowaniu – *Przemiany struktur demograficznych i społecznych wsi polskiej po 1946 r. Wizja przyszłości*. Wynika z nich, że w wymienionym roku w Polsce było tylko 6 województw, w których odsetek wiejskich gospodarstw domowych utrzymujących się wyłącznie lub głównie z rolnictwa przekraczał 20%. Maksimum w tym względzie wystąpiło w województwie podlaskim (33%). Pozostałe jednostki, to mazowieckie, wielkopolskie, łódzkie, lubelskie i kujawsko-pomorskie. Minimalne udziały wiejskich gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa na wsi wystąpiły w 2002 roku w śląskim (4,4%), lubuskim (8,3%) i małopolskim (9,6%).

Dodajmy jeszcze, że w kwestii powiązań udziału starszych osób wśród gospodarujących z powierzchnią gospodarstw w ujęciu przestrzennym, na podstawie wyników spisu rolnego z 2002 r., można stwierdzić oczekiwany kierunek zależności (ujemny) pomiędzy wymienionymi charakterystykami, siła tego związku była jednak mała ($R = -0,22$).

Prowadzone rozważania można zamknąć dość oczywistą konkluzją, że czynniki kształtujące strukturę demograficzną ludności związanej z gospodarstwami rolnymi poprzez zamieszkiwanie i utrzymywanie się z rolnictwa wpływają aktualnie i będą kształtowały również w przyszłości proces starzenia się ogółu mieszkańców wsi.

Literatura

- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski XX wieku*, PAN, IGiPZ, Warszawa
- GUS, 2003 A, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny. Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Część I. Ludność*, Warszawa
- GUS, 2003 B, *Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, Warszawa
- GUS, 2004, *Prognoza demograficzna na lata 2003-2030*, Warszawa
- GUS, 2005, *Rocznik Demograficzny 2005*, Warszawa
- Kowaleski J. T., 1991, *Ludność w starszym wieku w rolnictwie polskim. Studium demograficzne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- Rosset E., 1975, *Demografia Polski*, t. I. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Smith S. K., Tayman J., Swanson D. A., 2001, *State and Local Population Projections. Methodology and Analysis*, Kluwer Academic/ Plenum Publishers, New York
- Stasiak A. (red.), 2004, *Wieś polska w świetle wyników NSP 2002 i PSR 2002. (Aspekty społeczne, ekonomiczne i przestrzenne)*, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. PAN, Warszawa
- Witkowski J. (red.), 1990, *Wybrane problemy migracji ludności wiejskiej w Polsce*, SGPiS, Warszawa